

بررسی سازه‌های

چکیده

موضوع این مقاله، آرایش سازه‌های اصلی در گونه نوشتاری ادبیات کودکان و زبان فارسی است. برای پرداختن به این موضوع، ابتدا جملات ساده اخباری و جمله‌های مرکب با ساخت موصولی و متممی بر مبنای جمع‌آوری داده‌ها و از دیدگاه رده‌شناسی زبان، در گونه مذکور بررسی شد. هدف کشف، توصیف، تعمیم و رده‌بندی الگوهای غالب جملات و در مقابل آن آرایش‌های فرعی ممکن بر پایه ملاحظات نظری و تجربی بود. با جمع‌آوری جملات مورد نظر از ۱۹ کتاب کودکان و بررسی دقیق آن‌ها و با بهره‌گیری از یافته‌های پیشگامان در این زمینه، هدف مورد نظر به دست آمد. در پایان، نتیجه گرفته شد که زبان فارسی - دست‌کم در گونه مورد بررسی - زبانی است که در مقابل تغییر در آرایش اصلی سازه، انعطاف‌پذیر است اما این قابلیت انعطاف همیشه امکان‌پذیر نیست.

کلیدواژه‌ها:

آرایش سازه، رده‌شناسی زبان، الگوی غالب، زبان فارسی.

تقریباً همه زبان‌ها از لحاظ ساختمانی با یکدیگر شباهت‌هایی دارند. کشف و توصیف این شباهت‌ها در محدوده علم زبان‌شناسی قرار می‌گیرد. رده‌شناسی زبان^۱، که شاخه‌ای از علم زبان‌شناسی است، و همپای آن مطالعه جهانی‌های زبان^۲ امروزه با بررسی‌های گسترده و دقیق زبان‌های گوناگون تصاویر جالبی از شباهت‌ها و تفاوت‌های زبان‌ها به دست داده است. کار این حوزه مطالعه آن دسته از طرح‌های زبانی مرزگذر است که منحصر از طریق مقایسه زبان‌ها به دست می‌آید (نعمت‌زاده، ۱۳۷۶). آرایش سازه^۳ یکی از مباحث اصلی رده‌شناسی زبان است که بر مبنای آن زبان‌های مختلف از لحاظ ترتیب و توالی سازه‌ها در جهان بررسی می‌شوند و زبان‌شناسان در پی بررسی زبان‌ها از لحاظ آرایش سازه، به مقایسه و طبقه‌بندی آن‌ها می‌پردازند. توزیع واقعی شش آرایش اصلی سازه در زبان‌های جهان از جمله پرسش‌های اساسی مورد توجه رده‌شناسان زبان است. به اعتقاد رده‌شناسان زبان، توزیع آرایش‌های اصلی احتمالاً نمی‌تواند تصادفی یا دلخواهی باشد و بحث لزوم توجه به جهانی‌های زبانی در این راستا اهمیت می‌یابد (سونگ ۲۰۰۱: ۲).

این مقاله به بررسی آرایش سازه‌های زبان فارسی در گونه‌ای خاص از دیدگاه رده‌شناسی زبان می‌پردازد. گونه مورد نظر، گونه نوشتاری زبان به کار رفته در ادبیات کودکان است. از میان انواع جملات، جملات ساده اخباری و دو نوع جمله مرکب یعنی جملات مرکب با ساخت موصولی و جملات مرکب با ساخت متممی از لحاظ ترتیب توالی سازه‌های اصلی - یعنی فاعل، مفعول، متمم و فعل - مورد بررسی قرار گرفته‌اند. هدف این پژوهش بررسی آرایش سازه‌های اصلی زبان فارسی در گونه مورد نظر و یافتن الگوهای غالب جملات در این گونه خاص از دیدگاه رده‌شناسی زبان و توصیف آن الگوهاست. انتخاب گونه نوشتاری ادبیات کودکان نیز به آن علت بوده که این گونه، به زبان ساده و محاوره، که صرفاً برای انتقال مفاهیم به کار می‌رود، نزدیک‌تر است.

در اهمیت دیدگاه نظری چنین پژوهشی می‌توان گفت که، کشف و توصیف الگوهای مناسب زبان مورد مطالعه و در مقابل آن الگوهای فرعی آرایش سازه در این زبان، ضمن بررسی دقیق ساختمان چند هزار جمله، دیدگاهی نظری را ارائه می‌دهد که راه را برای تحقق‌های رده‌شناختی بعدی در زبان فارسی هموارتر می‌کند. از طرف دیگر، از آن‌جا که در گونه مورد بررسی - یعنی زبان ادبیات کودکان - ساده‌ترین الگوهای آرایش سازه برای انتقال مفاهیم معمولی و روزمره به کار می‌رود، اهمیت این پژوهش در اهداف آموزشی نیز قابل تأمل است. از لحاظ سابقه تحقیق در موضوع مورد نظر، دو مقاله مربوط به این موضوع مدنظر قرار داشتند؛ مقاله اول از دکتر محمودف^۴ است که در آن ترتیب توالی کلمات، مبتنی بر بررسی در زبان دو مجموعه داستان فارسی معاصر مورد بحث قرار می‌گیرد. مقاله به شیوه‌ای آماری نشان می‌دهد که در ۷۰ درصد کل جملات مورد بررسی، نهاد در مکان اول جمله قرار گرفته است. دومین مقاله^۵ از دکتر بدالله ثمره است که شاخه رده‌شناسی زبان را به طور کلی مورد بررسی قرار می‌دهد و در کنار آن به آرایش جمله، که یکی از پارامترهای عمده رده‌شناسی زبان است، اشاره می‌کند. در پایان نیز براساس شواهد در مورد زبان فارسی از لحاظ نسب، ساخت واژه و آرایش جمله حکم می‌دهد. در این نتیجه‌گیری آرایش جمله در زبان فارسی عمل^۶ عامل^۷ خوانده می‌شود.

دکتر طاهره احمدی پور
دکترای زبان‌شناسی
همگانی، عضو
هیئت علمی دانشگاه
رفسنجان
و استادیار
زبان‌شناسی دانشگاه
ولی عصر رفسنجان

در خصوص شیوه بررسی باید گفت که در پژوهش حاضر علاوه بر آرایش سازه‌های اصلی در جملات ساده اخباری، ترتیب توالی سازه‌های اصلی دو نوع جمله مرکب با ساخت موصولی و جملات مرکب با ساخت متممی بر مبنای شیوه جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آن‌ها بررسی می‌شود. حدود ۵ هزار جمله موجود در ۱۹ کتاب داستان کودکان منتشر شده توسط کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در رده سنی الف تا د (پیش دبستان تا راهنمایی) استخراج، و ساخت‌های مورد نظر مجزا و بررسی شد.

سنجه‌های ۸ آرایش سازه

پیش از پرداختن به بحث اصلی پژوهش، لازم است در خصوص سنجه‌های آرایش سازه نکاتی مطرح شود. در رده‌شناسی زبان یک سلسله سنجه‌های مهم در آرایش سازه‌ها به کار گرفته می‌شود. آرایش سازه‌های بند اصلی از مهم‌ترین سنجه‌های رده‌شناسی آرایش سازه است. در واقع، بعضی از زبان‌شناسان آن را سنجه اصلی در رده‌شناسی می‌دانند. این سنجه به‌طور کلی آرایش فاعل، مفعول و فعل را در جمله تعیین می‌کند، و از همین طریق شش نوع آرایش ممکن در بین زبان‌های دنیا وجود دارد. سه نوع آرایش، یعنی SOV، SVO و VSO، در بین زبان‌های دنیا متداول‌تر از سه نوع دیگر، یعنی OSV، VOS و OVS است (S=فاعل، V=فعل، O=مفعول).

در این بررسی، اساسی‌ترین ملاک رده‌شناختی آرایش جمله، که همانا ترتیب سه سازه اصلی مذکور است، در خصوص گونه مورد نظر فارسی و آرایش بنیادین سازه‌های آن مورد کندو کافر قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است که در رده‌شناسی آرایش جمله، معیارها یا سنجه‌های دیگری نیز وجود دارد؛ از جمله آرایش گروه اسمی که در آن ترتیب سازه‌های یک گروه اسمی، که شامل دو اسم، یک اسم و صفت یا حرف اضافه و اسم است، بررسی می‌شود. همچنین ملاک‌های دیگری چون ترتیب فعل معین نسبت به فعل اصلی، آرایش ساخت تفضیلی، ساخت‌های پسوندی و پیشوندی نیز قابل ذکرند.

آرایش سازه‌ها در جمله‌های ساده اخباری

تعداد جملات تحت بررسی در این بخش ۱۵۵۶ جمله است. این نوع جمله‌ها از لحاظ داشتن تعداد سازه‌های اصلی متفاوت‌اند. تعداد سازه‌های این گونه جملات در این تحقیق از دو تا شش سازه است. در تمامی این جملات نهاد و گزاره وجود دارد و در تعداد سازه‌های گزاره تنوع دیده می‌شود. در ۸۰ درصد از این نوع جملات، نهاد، و در کمتر از نیم درصد آن‌ها مفعول بی‌واسطه در جایگاه آغازین قرار دارد. در این جا برای نمونه چند جمله از هریک آورده می‌شود:

۱-۲. نهاد در جایگاه آغازین (جدول شماره ۱ نمای کلی از این جملات و تعداد و درصد آن‌ها را نمایش می‌دهد).

۱. روز امتحان رسید (دوسازه‌ای)^۱ (نهاد) (گزاره)

۲. دعا تمام شد. (سه سازه‌ای) (نهاد) (گزاره)

۳. چشمان مراد از اشک پر بود. (چهار سازه‌ای) (نهاد) (گزاره)

۴. کوسه‌ماهی‌ها حوری را تا گلو در آب فرو برده بودند.

(پنج سازه‌ای) (نهاد) (گزاره)

۵. شیر بیچاره توی تور بزرگی وسط زمین و آسمان (نهاد)

به‌درختی آویزان شده بود. (شش سازه‌ای) (گزاره)

۲-۲. متمم در جایگاه آغازین (جدول شماره ۲)

۱. با درآمدن ماه، ستاره برخاست. (سه سازه‌ای)

(متمم) (نهاد) (فعل)

۲. برای مبارزه تنها بلند پروازی کافی نیست. (چهار سازه‌ای)

(متمم ۱) (نهاد) (متمم ۲) (رابط)

۳. از میان موجودات زنده بعضی، مانند کرم، خیلی بیچاره‌اند

(پنج سازه‌ای).

۲-۳. مفعول بی‌واسطه در جایگاه آغازین (جدول شماره ۳)

۱. قلاب را کوسه برید. (سه سازه‌ای)

(مفعول بی‌واسطه) (نهاد) (فعل)

۲. کله این بچه را با همان قصه‌ها پر کردی تو.

(مفعول بی‌واسطه) (متمم) (فعل) (نهاد)

از بررسی تعداد ۱۵۵۶ جمله ساده اخباری نتایج زیر به دست آمد:

۱. در ۸۵ درصد جمله‌ها فعل در جایگاه پایانی قرار دارد.

۲. در بیش از ۸۰ درصد جمله‌ها، نهاد در ابتدای جمله قرار دارد و گزاره به دنبال آن می‌آید.

۳. ترتیب توالی سازه‌ها در جمله ثابت نیست؛ بدان معنی که

یک آرایش سازه ثابت در زبان مورد بررسی وجود ندارد و سازه‌ها حرکت دارند.

جدول شماره ۴ الگوهای غالب را از نظر ترتیب توالی ارکان در

جملات مورد بررسی نشان می‌دهد.

آرایش سازه‌ها در جملات مرکب

در این پژوهش، حدود ۱۵۰۰ جمله مرکب جمع‌آوری و بررسی شد. از بین آن‌ها دو نوع جمله مرکب اساس کار قرار گرفت.

همان‌طور که پیش از این گفته شد، در یکی از این دو نوع

جمله سازه‌های جمله پایه، که نقش اسم یا جانشین اسم را

دارند، به‌وسیله یک بند موصولی توصیف می‌شوند. نوع دوم

جملات مرکب با ساخت متممی است. در چنین جملاتی یکی

از سازه‌های اصلی جمله، خود یک بند پیرو ۱۱ است.

۱-۳. آرایش سازه‌ها در جملات مرکب با ساخت موصولی

تعداد این جملات در این بررسی ۱۱۱ جمله است. این جملات

بسته به این که چه سازه‌ای را توصیف کنند، به انواعی تقسیم

می‌شوند. در مثال‌های زیر انواع این جملات آمده است.

۱. این حیوانی که عکسش را توی این صفحه کشیده‌ام،

جوجه تیغی است. (نهاد) (جمله موصولی-بعد از موصوف)

۱-۱-۳. نهاد موصوف است

۱. دو تا کیبوتر سفید هم بالای ساعت لانه داشتند که یکی از آن‌ها

بالش شکسته بود. (نهاد) (جمله موصولی-در پایان جمله)

۲. پدر شکاری را که برای پلاپ آورده بود، جلوی پای او گذاشت.

(مفعول بی‌واسطه) (جمله موصولی-بعد از موصوف)

۳-۱-۲. مفعول بی‌واسطه موصوف است
 ۱. مرد دهقان زمین کوچکی داشت که محصول زیادی نمی‌داد. (مفعول بی‌واسطه) (جمله موصولی- در پایان جمله)
 ۲. عکس تو هم به دفتری که تصویر جانوران شب را در آن کشیده‌ام، اضافه شد. (متمم) (جمله موصولی- بعد از موصوف)
 ۳-۱-۳. متمم موصوف است
 ۱. او به ساعت قشنگ سعید فکر کرد که زیر نور خورشید می‌درخشید. (متمم) (جمله موصولی- بعد از موصوف)
 ۲. ماهی دم‌طلا به طرف قلاب ماهیگیری می‌رود که خیلی آرومند باشند. (مضاف) (مضاف‌الیه) (جمله موصولی)
 ۳-۱-۴. مضاف‌الیه موصوف است
 ۱. صدایش در صدای هیاهوی پرنده‌هایی که به آن طرف می‌آمدند، گم شد. (مضاف) (مضاف‌الیه) (جمله موصولی)
 بررسی ۱۱۱ جمله مرکب موصولی در جملات تحت بررسی نتایج زیر را نشان داد:
 ۱. در ۸۰ درصد جملات، بند پیرو بلافاصله بعد از سازه موصوف به کار می‌رود.
 ۲. در جملات مرکب با ساخت موصولی، بند پیرو الزاماً بعد از سازه موصوف به کار می‌رود و هیچ مورد استثنایی هم دیده نشد.
 ۳. حرف ربط «که» - ابزار دستوری ارتباط بین پایه و بند پیرو- در تمامی جملات بدون استثنا وجود دارد.
 جدول شماره ۵ نتایج فوق را نشان می‌دهد (مربوط به بندهای ۱ و ۲). جدول شماره ۶ مکان بندهای موصولی را نشان می‌دهد.
 ۳-۲. آرایش سازه‌ها در جملات مرکب با ساخت متممی
 تعداد کل جملات مرکب با ساخت متممی در این بررسی ۱۷۶ جمله بود. این جملات، بسته به این که در آن‌ها کدام یک از سازه‌های اصلی جمله، خود یک بند پیرو باشد، تنوع دارند. مثال‌های زیر این تنوع را نشان می‌دهند.
 ۱. بهتر است اول زاغی برود. (گزاره) (نهاد- بند پیرو)
 ۲. پیرزن فکر کرد که یک صاعقه آسمانی به سراغش می‌آید. (متمم- در جایگاه پایان جمله)

نقش بند پیرو	تعداد	درصد
موصول نهاد	۴۲	۳۸
موصول مفعول بی‌واسطه	۲۸	۲۵
موصول متمم	۳۵	۳۲
موصول مضاف‌الیه	۷	۶/۵
جمع	۱۱۱	-

رکن	تعداد	درصد
II	۱۵۴	۱۲/۵
III	۷۸۵	۶۲/۵
IV	۲۸۲	۲۲/۵
V	۳۷	۳
VI	۱	۰/۰۸
جمع	۱۲۵۹	-

ارکان	تعداد	درصد
نهاد در جایگاه آغازین	۱۲۵۹	۸۱
قید در جایگاه آغازین	۲۵۰	۱۶/۵
متمم در جایگاه آغازین	۴۰	۳
مفعول بی‌واسطه در جایگاه آغازین	۷	۰/۰۵
جمع	۱۵۵۶	-

رکن	تعداد	درصد
II	۱۴	۳۵
IV	۱۸	۴۵
V	۸	۲۰
جمع	۴۰	-

نقش بند پیرو	تعداد	درصد
نهاد	۱۴	۸
متمم	۲۲	۱۳
مفعول بی‌واسطه	۱۴۰	۸۰
جمع	۱۷۶	-

رکن	تعداد	درصد
III	۶	۸۶
IV	۱	۱۴
جمع	۷	-

۳. من می‌دانم تو آخر ماهی دم‌طلا را صید می‌کنی.

(مفعول بی‌واسطه- در جایگاه پایان جمله)

از بررسی جملات مرکب با ساخت متممی نتایج زیر به دست آمد:

- بند پیرو در صورتی که نهاد باشد، در موقعیت پایانی جمله قرار دارد.
- بند پیرو در صورتی که متمم باشد، می‌تواند در موقعیت پایانی واقع شود یا بعد از نهاد قرار گیرد؛ به عبارت دیگر، در چنین جملاتی بند پیرو حرکت‌دار است.
- بند پیرو در صورتی که مفعول بی‌واسطه باشد، همواره جایگاه پایانی جمله را دارد.
- جملاتی که بند پیرو آن‌ها نقش مفعول بی‌واسطه دارند، حدود ۸۰ درصد این جملات مرکب را تشکیل می‌دهند.

متن کامل این مقاله در وبلاگ نشریه آمده است.

رکن	تعداد کل جمله‌ها	بعد از رکن	درصد	جایگاه جمله موصولی در پایان جمله	درصد
نهاد	۴۲	۴۰	۹۵	۲	۵
مفعول بی‌واسطه	۲۸	۱۹	۶۸	۹	۳۲
متمم	۳۵	۲۷	۷۷	۸	۲۳
مضاف‌الیه	۶	۳	۵۰	۳	۵۰
جمع	۱۱۱	۸۹	۸۰	۲۲	۲۰